

Pár poznámek o primární a sekundární gramatikalizaci

Martin Konvička

Svobodná univerzita Berlín (Freie Universität Berlin)

<martin.konvicka@fu-berlin.de>

–

Abstract:

Some remarks on primary and secondary grammaticalization

This article analyses the relationship between primary and secondary grammaticalization which are usually thought of as being two parts of the same general notion of grammaticalization. The division based on Kuryłowicz's (1965) redefinition of Meillet's (1912) original term 'grammaticalisation' is usually described as a process that renders lexical language signs grammatical and grammatical language signs even more grammatical. I shall suggest that since grammaticalization, i.e. becoming grammar, was originally, i.e. Meillet (1912), understood as a functional shift between the lexicon and the grammar of any given language, only primary grammaticalization should be treated as grammaticalization proper. Secondary grammaticalization *sensu stricto* cannot be seen as grammaticalization, i.e. becoming grammar, since the language sign undergoing secondary grammaticalization already has to be part of the grammar. Nevertheless, I will retain the term for denoting further functional changes of (primarily) grammaticalized language signs. In connection with secondary grammaticalization, one point that I shall discuss is whether or not it is justified to discriminate between less and more grammatical language items as is often the case, arguing against it.

Klíčová slova / key words:

Primární gramatikalizace, sekundární gramatikalizace, teorie gramatikalizace

Grammaticalization theory, primary grammaticalization, secondary grammaticalization

1. Když se řekne gramatikalizace

V posledním desetiletí dvacátého století a na počátku století jedenadvacátého (Hopper – Traugott, 2003, Lehmann, 1995/1982) se do hlavního zájmu historické lingvistiky dostalo studium gramatikalizace, tj. studium procesů vedoucích ke vzniku nových gramatických prostředků z původně lexikálního materiálu. Historie studia tohoto typu jazykové změny však sahá až na počátek dvacátého století, kdy byl francouzským lingvistou Antoinem Meillem poprvé použit samotný termín gramatikalizace (Meillet, 1912). Jeho přelomový článek dal postupně vzniknout celé řadě prací, které se prakticky či teoreticky gramatikalizací zabývají. Nikdy se však v této lingvistické subdisciplíně neprosadil jednotný pohled na studovaný fenomén. To mělo za následek sémantické rozkolísání používané terminologie, na což již někteří jazykovědci (Breban 2014, Norde, 2009, von Mengden 2008) v poslední době upozorňují. Neviditelná ruka jazykové změny, kterou se teorie gramatikalizace zabývá, se tak dotkla i jí samotné.

Jak podotýká Norde (2009, s. 3) na konto článků o degramatikalizaci, zašla celá situace tak daleko, že v podstatě každý příspěvek do diskuze musí začínat vysvětlením, co přesně autor či autorka pod diskutovaným termínem chápe. Tento komentář by se však dal beze zbytku uplatnit i pro diskuzi o gramatikalizaci, jak bude patrné z následujících odstavců.

Jak bylo zmíněno v úvodu, lze první užití termínu gramatikalizace nalézt v článku Antoina Meilleta (1912, s. 133), ve kterém jsou spolu s analogií definovány jako dva faktory ovlivňující gramatické struktury jazyka.

Je však nutno poznamenat, že z Meilletova pohledu si analogie s gramatikalizací nejsou rovnocenné, neboť analogie je ze své podstaty pouze nápodobou již existujících struktur, zatímco jediné gramatikalizace je schopná vytvořit v jazyce gramatické struktury úplně nové. Tento proces je v článku (Meillet 1912, s. 131) definován jako „le passage d'un mot autonome au rôle d'élément grammatical“ či v lehce pozměněném znění (ibid., s. 131) jako „l'attribution du caractère grammatical à un mot jadis autonome.“

Po dobu zhruba půl století po prvním definování gramatikalizace však byl tento proces pod vlivem nástupu strukturalistických škol a obecného nezájmu o studium jazykových změn v rámci tehdejší převládající strukturalistické jazykovědy zatlačen do pozadí. Pár výjimek z tohoto pravidla, například Tauli (1958, s. 8) nebo Hoenigswald (1963, s. 44), pak uvádí například Lehmann (1995/1982, s. 6). Obrat nastal až v polovině šedesátých let dvacátého století, kdy byl termín gramatikalizace použit ve dvou článcích Jerzyho Kuryłowicze (1964; 1965). Jeho definice tohoto pojmu byla zásadní pro další vývoj teorie gramatikalizace, vedla však, jak bude ukázáno, k celé řadě problémů, se kterými se teorie gramatikalizace v minulých letech potýkala a částečně stále potýká.

Kuryłowicz se v prvním (1964) ze dvou zmíněných článků při užití slova ‚gramatikalizace‘ vůbec neodvolává na Meilletovu (1912) gramatikalizaci, a také jeho první užití tohoto termínu se výrazně liší od výše uvedené Meilletovy definice, jak je vidět z následujících řádků (Kuryłowicz 1964, s. 36).

The essential changes of the system are due to the shifts between the inflectional and derivational categories. The change of an inflectional category into a derivative is called *lexicalization* of the respective morpheme. The opposite change (derivative>inflectional) is called *grammaticalization*. (kurzíva originálu)

Pro Kuryłowicze (1964, s. 36) je tudíž gramatikalizace v první řadě procesem, během něhož se derivační morfémy uplatní jako morfémy flektivní. Zároveň Kuryłowicz (ibid., s. 36) definuje i proces opačný, lexikalizaci, který vede k uplatnění původně flektivních morfémů ve funkci morfémů derivačních.

Toto pojmenování je očividně motivováno faktem, že flektivní morfémy jsou užívány pro vyjádření gramatických vztahů, ergo gramatikalizace, zatímco derivační morfém slouží k tvorbě lexémů, ergo lexikalizace. Odhlédneme-li v případě Kuryłowiczovy lexikalizace¹ od problému terminologie, je vidět, že pod pojmem gramatikalizace nerozumí přiřazení gramatické funkce původně lexikálnímu jazykovému znaku bez gramatické funkce jako Meillet (1912), ale čistě změnu, tj. derivační morfém > flektivní morfém, již existující funkce jazykového znaku. Kuryłowiczova gramatikalizace se tudíž nezabývá vznikem nových gramatických struktur v jazyce, ale inovací, tj. změnou funkce (viz dále), již existujících gramatických struktur.

Ve svém druhém článku (1965) Kuryłowicz svou definici poněkud poupravil, aby obsáhla i původní definici Meilletovu (1912), se kterou se, jak poznamenává von Mengden (v recenzním řízení, s. 4), pravděpodobně seznámil až po publikaci svého

¹ Lexikalizace bývá v literatuře (např. Himmelmann, 2004) definována jako proces stojící v určitém vztahu ke gramatikalizaci. Ve věci přesné povahy tohoto vztahu však nepanuje shoda. Tento fakt společně s problematickou situací okolo definice samotné gramatikalizace činí definici termínu ‚lexikalizace‘ obtížnou, a proto není otázka lexikalizace v tomto textu zohledněna.

prvního článku. Kuryłowiczova (1965, s. 69) druhá verze jeho definice gramatikalizace, která se prosadila jako standard v současné literatuře,² pak vypadá takto:

Grammaticalization consists in the increase of the range of a morpheme advancing from a lexical to a grammatical and from less grammatical to a more grammatical status, e.g. from a derivative formant to an inflectional one.

V první části popsaný posun jazykového znaku od lexikálního ke gramatickému statusu jasně koresponduje s Meilletovým (1912, s. 285) „le passage d'un mot autonome au rôle d'élément grammatical“. Druhá část Kuryłowiczovy (1965) definice pak v podstatě odpovídá výše uvedené definici z jeho staršího článku (1964), přičemž vytváří mezi jazykovými znaky hierarchii dle úrovně jejich gramatikalizace:³ lexikální znak > méně gramatický znak > více gramatický znak. Na základě jakých kritérií jsou označeny derivační morfémy za méně gramatické než morfémy flektivní, však již v textu diskutováno není.⁴

Pouhé srovnání těchto dvou základních definic tudíž ukazuje, že v rámci teorie gramatikalizace jsou jedním termínem označovány dva velice odlišné procesy – jako v případě použití termínu ‚gramatikalizace‘ u Meilleta (1912) a u Kuryłowicze (1964). Nerespektování⁵ odlišností těchto dvou definic a jejich následné spojení vedoucí k efinci třetí (Kuryłowicz, 1965) mělo za následek minimálně dvě problematické teze v současné literatuře o gramatikalizaci. Zaprvé tezi existence primární a sekundární gramatikalizace a zadruhé tezi o graduálním charakteru gramatikalizace. Rozbor těchto dvou tezí je tématem následujících odstavců.

² Například Campbell a Janda (2001, s. 107) zakončují svůj přehled dosavadních přístupů ke gramatikalizaci tezí, že všem definicím gramatikalizace je společné následující schéma: „some linguistic element > some more grammatical element“. Jedná se v podstatě o komprimovanou verzi definice, kterou lze nalézt v Kuryłowiczově článku (1965), neboť odpovídá změně lexikálního elementu na gramatický, protože cokoliv gramatického je „more grammatical“ než cokoliv lexikálního a zároveň odpovídá i změně již gramatického elementu na „more grammatical“ element.

³ V kontextu teorie gramatikalizace se gramatičností nemyslí gramatická správnost, ale příslušnost ke gramatice, tj. gramatický charakter daného jazykového znaku, jak upozorňuje např. Lehmann (1995/1982, s. 9). Přídavná jména gramatický, méně gramatický, více gramatický či gramatičtější tudíž označují míru polohy daného jazykového znaku na ose mezi lexikonem a gramatikou daného jazyka.

⁴ Lingvisté zabývající se teorií gramatikalizace se také příliš nezabývají otázkou, jaké vlastnosti odlišují gramatické jazykové znaky od jazykových znaků lexikálních, i když se jedná o centrální záležitost celé teorie. Tímto problémem se zatím jako jediná, pokud je mi známo, zabývala Diewald (2010). V tomto případě u Kuryłowicze (1965) je větší míra gramatikalizace odvozena pravděpodobně od samotného termínu *gramatikalizace* tak, jak byl použit v jeho starším článku (Kuryłowicz, 1964), tj. flektivní morfémy jsou považovány za více gramatické, protože jsou používány k vyjádření gramatických vztahů mezi jednotlivými slovy, zatímco derivační morfémy slouží k tvoření slov. Tato hierarchie je v každém případě založena na funkci obou typů morfémů a ne na jejich formální stránce jako v případě Lehmannova (1995/1982) parametrického přístupu ke gramatikalizaci.

⁵ Zmíněné nerespektování odlišností může být způsobeno tím, že Meilletův článek (1912) se dostal do pozice klasického díla, které je častokrát citováno, ale na druhou stranu prakticky vůbec nečteno. Na tuto skutečnost upozorňuje také například van der Auwera (2012, s. 405), který se věnuje Meilletovým (1912, s. 140-141) poznámkám ohledně vývoje negace a ukazuje, že Meillet (ibid.) popsal jev známý jako Jespersenův cyklus (Jespersen, 1917, s. 4) již o pět let před samotným Jespersenem. Uvažuje přitom nad tím, že pokud by lingvisté – zde je míněn Östen Dahl (1979), který pojem ‚Jespersenův cyklus‘ poprvé použil – četli Meilletův (1912) článek stejně často, jako jej citují, mohli bychom dnes používat termín ‚Meilletova spirála‘.

2. Primární a sekundární gramatikalizace

Kuryłowiczova definice (1965) gramatikalizace diskutovaná v minulé kapitole vytvořila dojem rozdělení celého procesu, který byl v Meilletově podání prezentován jako jednolité, do dvou částí. První částí odpovídá změna lexikálního jazykového znaku na gramatický jazykový znak, zatímco druhé části změna gramatikalizace daného jazykového znaku. Toto implicitní rozdělení bylo zdůrazněno v článku Elizabeth Traugottové (2002), ve kterém pro dvě části Kuryłowiczovy definice použila pojmy primární a sekundární gramatikalizace. I přes toto rozdělení je však celý proces stále vnímán jako homogenní, tj. jako jedna gramatikalizace, jak bude ukázáno později ve třetí kapitole.

Primární gramatikalizaci Traugottová (2002, s. 27) definuje jako „the development in specific morphosyntactic contexts of [...] lexical categories into functional categories.“ Jako příklad uvádí třeba vznik anglických pomocných sloves z původních plnovýznamových sloves. U primární gramatikalizace se tedy jedná o proces, kterým lexikální jazykový znak získá určitou gramatickou funkci.

Sekundární gramatikalizace pak dle Traugottové (ibid.) „has to do with the form rather than the function of the categories under consideration.“ Ohledně zmíněných formálních změn se o pár řádek dále vyjadřuje následovně: „here the issue is the degree of morphological bonding/fusion, phonetic erosion, bleaching, etc.“ Tyto změny Traugottová (ibid.) ilustruje formálními změnami již zmíněných anglických pomocných sloves vzniklých v důsledku primární gramatikalizace (viz příklady výše). Konkrétním příkladem je pak třeba vznik redukovaných tvarů *will* > *'ll*, *would* > *'d* nebo *have* > *'ve*.

O vztahu mezi primární a sekundární gramatikalizací později (ibid., s. 27-28) dodává, že ačkoliv zatím není plně pochopen, lze s určitostí říci, že sekundární gramatikalizace nemůže předcházet primární gramatikalizaci, tj. může začít buď souběžně nebo až po primární gramatikalizaci. K tomuto bodu pak von Mengden (v recenzním řízení, s. 13) uvádí, že je potřeba nezaměňovat potenciální časovou posloupnost za kauzální vztah mezi primární a sekundární gramatikalizací. Skutečnost, že sekundární gramatikalizace následuje po gramatikalizaci primární, přirovnává von Mengden (ibid.) ke zrychlování automobilu a následné havárii. I přesto, že zrychlování předchází srážce, nemusí být její příčinou, a není proto žádný důvod, abychom nazývali havárii sekundárním zrychlením. Von Mengdenův přístup ke vztahu těchto dvou procesů bude detailněji probíráno ve čtvrté kapitole.

Dále Traugottová (2002) k sekundární gramatikalizaci uvádí, že výše zmíněné formální změny jsou s největší pravděpodobností to, co Kuryłowicz (1965, s. 69) myslel svým výrazem „from a less grammatical to a more grammatical status“. To se však nezdá pravděpodobné, protože Kuryłowicz (ibid.) svou definici ilustroval příklady změny derivační přípony pro odvození kolektivních substantiv na flektivní příponu vyjadřující množné číslo. Konkrétně pak uvádí starou slovanskou kolektivní příponu -ja/-je, která se ale například v ruštině, respektive polštině, využívá jako sufix plurálu: *druz-ja* < *drug* ‚přítel‘, *liście* < *list* ‚list‘. Jedná se tudíž o funkční změnu v rámci gramatiky, ne tedy formální změna, jak uvádí Traugottová (2002, s. 27). Toto Kuryłowiczovo (1964; 1965) funkční pojetí odpovídá také definici sekundární gramatikalizace, kterou tomuto pojmu přiřadil Givón⁶ (1991, s. 305).

⁶ Ačkoliv je samotný pojem ‚sekundární gramatikalizace‘ poprvé použit Talmy Givónem (1991, s. 305), není tento fakt v literatuře o sekundární gramatikalizaci (např. Norde, 2012, Trousdale – Norde, 2013) mnohdy zohledňován a za autorku termínu je nesprávně považována Elizabeth Traugottová (2002; 2010). Traugottová sama na fakt, že ona autorkou tohoto termínu není, upozorňuje už ve své přednášce z roku 2001 (Traugott, 2001), ve které na Givónovo (1991, s. 305) užití odkazuje. Přesto se

V první kapitole bylo ukázáno, že vznik v současnosti standardní definice gramatikalizace byl způsoben spojením dvou různých jevů, které se na základě své homonymie spojily v podstatě náhodou, jak ve svém článku popisuje von Mengden (v recenzním řízení). Takto vzniklá nová definice gramatikalizace v sobě kombinuje, jak bylo ukázáno výše, změny na úrovni funkce se změnami na úrovních formy a morfosyntaxe. Výsledná heterogenně formulovaná definice však na jedné straně působí problémy při pokusech srovnávat gramatické konstrukce v rámci jednoho jazyka a na straně druhé také při pokusech porovnat postup gramatikalizace v odlišných jazycích, jak bude ukázáno v následující kapitole.

3. Lexikální, gramatický, gramatičtější, nejgramatičtější

V předchozích kapitolách bylo poukázáno na fakt, že zatímco Meillet (1912) rozuměl termínem ‚gramatikalizace‘ funkční změnu, pozdější autoři v návaznosti na Kuryłowicze (1965) chápali pod tímto pojmem nejen zmíněnou Meilletovskou funkční změnu, ale také změny formální. Takto rozšířené pojetí gramatikalizace dovoluje například Traugottové (2002, s. 27) uvést jako příklady sekundární gramatikalizace redukci anglických pomocných sloves typu: *have* > *'ve*. Jedná se o změnu morfosyntaktického charakteru daného jazykového znaku ze statusu slova s gramatickou funkcí ke statusu příklonky. Tímto způsobem chápaná gramatikalizace následně umožňuje formulovat tzv. gramatikalizační škály (1) (Hopper – Traugott, 2003, s. 7), které reprezentují možný vývoj gramatikalizovaného, původně lexikálního jazykového znaku. Zároveň také reprezentují hierarchický přístup ke gramatice, který tvrdí, že flektivní afixy jsou gramatičtější než příklonky, ty však jsou na druhou stranu opět gramatičtější než analytický způsob vyjádření gramatických vztahů.

(1) content item > grammatical word > clitic > inflectional affix

3.1 Gramatikalizace jako homogenní proces

Tento přístup ke gramatice je nicméně hned z několika důvodů problematický, jak bude ukázáno v následujících odstavcích.

Pokud přijmeme tézi, že v rámci gramatického systému existuje určitá hierarchie umožňující rozlišit mezi méně a více gramatickými jazykovými znaky, vyvstává otázka, podle jakých konkrétních kritérií lze mezi jednotlivými úrovněmi gramatiky rozlišovat, neboť jak upozornila ve svém článku Diewald (2010), nedošlo

však ve svém článku z nadcházejícího roku (Traugott, 2002), který je považován za počátek rozlišování primární a sekundární gramatikalizace, o Givónově (1991) použití termínu ‚sekundární gramatikalizace‘ nezmiňuje a definuje jej diametrálně odlišně od jeho pojetí. Givón (1991, s. 305) pod tímto pojmem rozumí použití již existujících gramatických jazykových znaků pro funkci jinou, než pro jakou se používají. Tímto Givón (1991) tak navazuje na Kuryłowicze (1964, 1965) a jeho sekundární gramatikalizace odpovídá do značné míry také termínu ‚exaptation‘ u Rogera Lasse (1997). Rozdíl mezi těmito pojmy však spočívá v tom, že ‚exaptation‘ u Lasse (1990, 1997) nepovažuje za podmínku, aby daný jazykový znak procházející exaptací, případně Givónovou (1991) sekundární gramatikalizací, byl výsledkem primární gramatikalizace, jako to, minimálně implicitně na základě zvolených příkladů, předpokládá Traugottová (2001). Von Mengden (v recenzním řízení, s. 11) považuje absenci odkazu na Givónův (1991) článek u Traugottové (2002) a její odlišnou definici pojmu ‚sekundární gramatikalizace‘ za důkaz toho, že Traugottová (2002) Givónovo (1991) neznala a dvě odlišná pojetí daného termínu jsou výsledkem náhodného použití stejného termínu nezávisle na sobě, stejně jako v případě samotného pojmu ‚gramatikalizace‘ u Meilleta (1912) a Kuryłowicze (1964). Jak je ale zřejmé z faktu, že odkaz na Givónův (1991) článek se objevuje v její přednášce, která byla uskutečněna rok před publikací článku (2002), nejví se von Mengdenova (v recenzním řízení, s. 11) interpretace jako udržitelná.

zatím v rámci teorie gramatikalizace ani k definování toho, co rozlišuje lexikální jazykové znaky od gramatických (viz výše).

Lehmann (1995/1982)⁷ se pokusil míru gramatikalit vyjádřit pomocí šesti parametrů, tří paradigmatických a tří syntagmatických. Jeho práce se stala po Kuryłowiczově (1965) článku o gramatikalizaci dalším z milníků teorie gramatikalizace. Byla nicméně v poslední době několikrát (Konvička, 2013, Norde, 2012) kritizována pro své zásadní nedostatky. Norde (2012, s. 81-83) například na gramatikalizaci švédské přeložky ‚mot‘ s významem ‚proti‘ ukazuje, že některé (např. „bondedness“ či „integrity“) z Lehmannových parametrů se během primární gramatikalizace vůbec nemění a jsou omezeny výlučně na sekundární gramatikalizaci. To, že ne ve všech případech gramatikalizace musí nutně dojít ke změnám všech Lehmannových parametrů, on sám (Lehmann, 1995/1982, s. 11) sice připouští, jak ale například ukázal Konvička (2013), nevhodnost jeho parametrů k popisu procesů hlavně primární, tj. Meilletovské, gramatikalizace se nezdá být závislá na daném příkladu, ale vychází z jejich podstaty.

Dochází zde totiž k tomu, že původní definice gramatikalizace (Meillet, 1912) jako změny funkce jazykového znaku, je zpětně aplikována na změny formy daného jazykového znaku jako v (1). Lehmann (1995/1982, s. 13) argumentuje pro graduální charakter gramatikalizace poukazem na to, že „even the mere transition from a lexeme to a grammatical formative [...] is not a leap, but a to a new function.“ V tuto chvíli tedy popisuje funkční změnu, tj. lexém bez gramatické funkce postupným vývojem nějakou gramatickou funkci získá. O pár řádek níže tvrdí, že přechod směrem k příklonce či gramatickému morfému, tj. třetí a čtvrtý krok v (1), je nejcharakterističtější fází gramatikalizace, načež konstatuje následující:

Nevertheless, the nature of the process is the same before and after this phase. The formation of analytic constructions out of ‘word combinations’ [...], on the one hand, and the melting of an agglutinative to a flexional formation, on the other, are phases of the grammaticalization process.

Uvedený citát znamená, že Lehmann (1995/1982), jako zástupce hlavního proudu teorie gramatikalizace, vidí gramatikalizaci, odvozenou od Kuryłowiczovy (1965) definice, jako homogenní proces, ve kterém se spájí změny funkce se změnami formy. Na to, že gramatikalizace tak, jak byla hlavním proudem lingvistů (např. Hopper – Traugott, 2003, Lehmann, 1995/1982) chápána, není úplně homogenní, upozornila explicitně svým rozdělením na primární a sekundární gramatikalizaci Traugottová (2002). I ona však považuje primární, jakož i sekundární, gramatikalizaci za součást jednoho procesu gramatikalizace.

Na heterogenitu kritérií při současných popisech gramatikalizačních procesů upozornil také Anderson (2006, s. 232–233), který doporučil rozlišovat během gramatikalizačních procesů změny jazykových znaků na čtyřech úrovních: na úrovni gramatické funkce, na úrovni formy, na úrovni syntaxe a na úrovni morfosyntaxe. To umožňuje dokázat, že neplatí Lehmannovo (1995/1982, s. 13, viz výše) tvrzení, že charakter gramatikalizace je po celou jeho dobu, tj. v rámci primární i sekundární gramatikalizace, stejný, tedy že ne vždy jde změna funkce a formy ruku v ruce. Na tento fakt upozornil již Askedal (2008, s. 46–47), když na příkladu anglického

⁷ Lehmannova publikace *Thoughts on Grammaticalization* (1995/1982) existuje ve třech verzích: první z roku 1982, druhá z roku 1995 a třetí, vydaná pouze v elektronické podobě, z roku 2002. V tomto článku je odkazováno na verzi z let devadesátých, protože se jedná o verzi nejrozšířenější. Nejnovější vydání z roku 2002 se navíc od verze předchozí prakticky nijak neliší a v podstatě stále reflektuje stav teorie gramatikalizace v osmdesátých letech.

pomocného slovesa v progresivní konstrukci *was* (2a) ukazuje, že jej nelze považovat za méně gramatické než klitizovaný tvar sponového slovesa *is* (2b), i když se (2b) na gramatikalizační škále (1) nachází více vpravo než (2a) a mělo by tedy vykazovat větší míru gramatikality.

- (2) a) She was dancing.
- b) She's beautiful.

Podobně také von Mengden (v recenzním řízení, s. 17) připomíná, že klitizované či jinak redukované formy lze najít také u lexikálních výrazů, například u plnovýznamového slovesa *have*. Formální změna sama o sobě tudíž nijak neovlivňuje lexikální, tj. negramatický, charakter (3a) v porovnání s (3b), i když se (3b), stejně jako (2b), nachází napravo od (3a) na gramatikalizační škále (1). Dalším příkladem by mohl být proces unverbizace, kdy se například z analytické konstrukce *zubní lékař* stane unverbizovaný *zubař*, bez toho, aby unverbizovaná forma měla jakkoliv gramatičtější charakter než forma původní.

- (3) a) I have a house in the countryside.
- b) I've a house in the countryside.

3.2 Porovnávání míry gramatikality v rámci jednoho jazyka

Druhým z problémů graduálního přístupu ke gramatice a gramatikalizaci založeném převážně na formálních změnách, který lze zjednodušeně vyjádřit pomocí gramatikalizačních škál (1), je fakt, že míra gramatikality formálně odlišných vyjádření jedné a té samé gramatické funkce bude hodnocena rozdílně.

Názornou ukázkou by mohlo být vyjádření minulého děje v angličtině, které je jednou (4a) realizováno pomocí plné formy pomocného slovesa *have*, tj. na úrovni „grammatical word“ v (1), následně (4b) pomocí redukované formy pomocného slovesa *have*, tj. na úrovni „clitic“ v (1), a nakonec (4c) pomocí afixu *-ed*, tj. na úrovni „inflectional affix“ v (1).

- (4) a) They have beamed me up.
- b) They've beamed me up.
- c) They beamed me up.

Podobnou poznámku učinil také Askedal (2008, s. 47) na příkladu dvou německých funkčně ekvivalentních konstrukcí. Zatímco v příkladu (5a) je použito genitivní konstrukce, tj. *guter Bücher*, je v příkladu (5b) využito předložkové konstrukce, tj. *von guten Büchern*.

- (5) a) Die Lektüre guter Bücher.
,četba dobrých knih‘
- b) Die Lektüre von guten Büchern.
,četba dobrých knih‘

Z příkladů v 4) a (5), stejně jako z příkladů (2) a (3) by tudíž mělo být jasné, že nelze odvozovat míru gramatikality na základě formálních kritérií jako je to, zdali je daná funkce vyjádřena synteticky (5a) či analyticky (5b). Z funkčního hlediska, tj. z hlediska plnění dané gramatické funkce, jsou obě konstrukce rovnocenné. Zatímco tedy v (6a) figuruje sloveso ‚být‘ jako plnovýznamové, tj. lexikální, sloveso funkce, je v (6b) již v pozici pomocného slovesa s gramatickou funkcí. Zde tedy došlo k získání

gramatické funkce, tj. došlo k primární gramatikalizaci. Takto získaná gramatická funkce však není nijak ovlivněna následnou formální změnou daného pomocného slovesa v (6c). Mezi (6a) a (6b) tudíž došlo ke změně na úrovni gramatické funkce (Anderson, 2006), ne však na úrovni formy, zatímco mezi (6b) a (6c) k této změně došlo, nebyla však doprovázena změnou na úrovni gramatické funkce.

- (6) a) **Jsi** ten, za koho se vydáváš?
b) Měl **jsi** mi říct, jestli jsi ten, za koho se vydáváš!
c) Měls mi říct, jestli jsi ten, za koho se vydáváš!

3.3 Porovnávání míry gramatikalilty mezi různými jazyky

Ještě problematičtější než porovnávání míry gramatikalilty v rámci jednoho jazyka se jeví porovnávání míry gramatikalilty z kroslingvistické perspektivy. Pokud totiž přistoupíme na hypotézu, že je možné v rámci jednoho jazyka srovnávat různé formy vyjádření gramatických funkcí a určovat míru jejich gramatikalilty v porovnání s ideální gramatikou tvořenou syntetickými afixy, je nasnadě pokusit se o to samé u celých jazykových systémů.

Podobné snahy se objevily například v rámci románských jazyků, u kterých se někteří autoři⁸ (např. Fagard – Mardale, 2012) pokoušeli na základě gramatikalizovanosti založené na gramatikalizační škále v (1) sestavit jejich žebříček, přičemž například ze srovnávací studie románských předložek (Fagard – Mardale, 2012, s. 334–335) vychází jako nejpokročilejší, tj. nejgramatikalizovanější, románský jazyk francouzština, následovaná italštinou a španělštinou. Jako nejméně gramatikalizovaný ze zkoumaných jazyků se pak jeví rumunština.

Při pohledu na Lehmannův (1995/1982, s. 13) popis způsobů realizace jednotlivých stádií gramatikalizační škály (1), tj. izolující > analytické > synteticko-aglutinační > synteticko-flektivní, připomíná Skaličkovu typologii jazyků podle typu jejich gramatických systémů.

Explicitně formulované (1) vidění flektivně vyjádřených gramatických funkcí jako nejpokročilejší formy gramatikalizovaných jazykových znaků pak zase implicitně evokuje možnost srovnávat jednotlivé jazyky podle míry gramatikalilty, tj. pokročilosti gramatikalizace, jejich gramatických systémů, na což také upozorňuje von Mengden (v recenzním řízení, s. 18) a Askedal (2008, s. 48). Pokud zůstaneme u výše uvedeného příkladu románských jazyků, vyplývá z jejich srovnání fakt, že gramatika francouzštiny je více gramatická než gramatika rumunštiny.

Zde ale opět narážíme na problém představený již dříve, totiž že zatím nebyla nikým formulována žádná kritéria pro odlišení jednotlivých stupňů gramatikalilty, které předpokládá homogenní pojetí gramatikalizace opírající se o Kuryłowiczovu (1965) definici. Ta však byla společně s její pozdější verzí (Lehmann, 1995/1982, Hopper – Traugott, 2003, Traugott, 2002) v první části tohoto článku odhalena jako vysoce problematická, neboť v sobě spojuje dva různé typy jazykových změn, jež ale ve skutečnosti nemusí probíhat vždy společně, ba dokonce – jak ukázala například Norde (2012) – probíhají výlučně odděleně.

Gramatikalizace v Kuryłowiczově (1965) podání, která byla dále rozpracovávána, je navíc v zásadě založena na indoevropských jazycích, které často využívají afixů, a v mnohých z nich lze vystopovat procesy reprezentované gramatikalizační škálou (1). Izolující jazyky, které těchto prostředků nevyužívají do takové míry, by tudíž

⁸ Tomuto tématu bylo mimo jiné například věnováno tematické číslo časopisu *Folia Linguistica* (2012, s. 2), ze kterého pochází i oba citované články.

musely být paušálně hodnoceny jako „méně gramatické“ než evropské flektivní jazyky. Podobné srovnání pak může lehce sklouznout k aglutinační teorii devatenáctého století a představy toho, že syntetické jazyky se vyvinuly z méně gramaticky pokročilých jazyků analytických.

4. Co zbývá z teorie gramatikalizace?

Mohlo by se zdát, že teorie gramatikalizace, podobně jako před nějakou dobou ve spojitosti s diskuzí ohledně unidirekcionality gramatikalizačních změn a možnosti degramatikalizace, čelí situaci, kdy musí opět prokázat svou oprávněnost. Důležitým krokem tímto směrem může být právě přesnější vymezení fenoménu, který se snaží teorie gramatikalizace popsat, jak navrhuje předkládaný článek.

Jak bylo opakovaně ukázáno, obsahuje současné standardní chápání gramatikalizace, jakkoliv nejednotné toto chápání je (viz. Cambell – Janda, 2001), několik problematických aspektů, které ve svém důsledku ovlivňují lingvistické úvahy o vývoji jazyka.

Jedním z nich je na začátku článku diskutované terminologické spojení formálních změn jazykových znaků a funkčních změn pod termín ‚gramatikalizace‘. Toto propojení bylo kritizováno už v minulosti (např. Campbell, 2001), tehdy však z jiného důvodu. Campbell (2001, s. 116ff.) ukazuje, že změny, které jsou popisovány u gramatikalizace nejsou v žádném případě výlučné pouze pro tento typ jazykové změny, neboť sémantické a fonologické změny doprovázející gramatikalizaci se dají nalézt i mimo ni. To vede Campbella k závěru, že gramatikalizace jako druh jazykové změny nemá žádnou nezávislou hodnotu, protože pouze kombinuje změny, které lingvistika zná z jiných kontextů.

Tato kritika je nicméně redefinicí gramatikalizace tak, jak je navržena v tomto článku, zároveň uznána i odmítnuta. Uznána je tím, že formální změny tak, jak je Campbell kritizuje, opravdu nejsou považovány za nutnou součást gramatikalizace a gramatikalizační škála (1) se tím omezuje pouze na své dva první články. Na druhou stranu musí být ale Campbellova kritika zároveň odmítnuta, jelikož se opírá, jak bylo ukázáno v úvodu, o chybně formulovanou definici celého procesu. Zúžení definice gramatikalizace na funkční změnu v Meilletově (1912) smyslu nebo ve smyslu Andersenovy (2006, s. 232–233) gramatizace odstraňuje Campbellem (2001) kritizované nedostatky.

Problematická pak ale nadále zůstává budoucnost sekundární gramatikalizace, která, jak ji definovala Traugottová (2002), sestává výlučně z formálních změn. Takto chápaná sekundární gramatikalizace se stává centrem kritiky vyslovené Campbellem (2001), protože nelze říci, že by sémantické či fonologické oslabování, případně vývoj směrem ke statusu afixu, postihovaly výlučně části jazykového systému vzniklé primární gramatikalizací.

Tento nedostatek by se dal vyřešit hned dvojím způsobem. Jednak by bylo možné sekundární gramatikalizaci jako koncept rozšířit a v podstatě ji nahradit konceptem exaptace (Lass, 1990; 1997),⁹ jak navrhuje ve svém článku von Mengden (v recenzním řízení), nebo by bylo možné udělat opak a koncept spíše zúžit. Takto

⁹ Termín ‚exaptace‘ si Lass (1990, s. 80) vypůjčil z biologie, kde popisuje části DNA, které sice momentálně již neslouží svému původnímu účelu, které však mohou být v budoucnu využity pro jinou funkci. Protože tyto části DNA neslouží své původní funkci, označil je Lass (ibid.) jako „junk“ DNA“. Odtud pramení také podmínka z Lassova původního článku (Lass, 1990), že jazykový znak, který by měl projít exaptací, musí být také „junk material“, tj. již nesmí sloužit ke svému původnímu účelu. Tuto podmínku funkcionální vyprázdňenosti však Lass později (Lass, 1997, s. 316–324) vypustil.

definovaná sekundární gramatikalizace by popisovala pouze procesy, kterými předchází již gramatikalizované jazykové struktury.

V druhém případě by však bylo zapotřebí rozumět pod slovem ‚sekundární‘ jednoduše ‚druhou‘ gramatikalizací a jednalo by se v zásadě o regramatizaci¹⁰ (Anderson, 2006). Hlavní pozornost by stejně jako u primární gramatikalizace spočívala na funkčních změnách, přičemž změny formální by ty funkční mohly, avšak nemusely, doprovázet. Sekundární gramatikalizace definovaná jako změna funkce již gramatikalizovaného jazykového znaku by na druhou stranu spadala pod širší pojem exaptace (Lass, 1990; 1997) a zároveň by mohla být hypoteticky následována terciární, kvartérní, etc. gramatikalizací, dle toho, kolikrát by již gramatikalizovaný jazykový znak změnil svou funkci.

Pak by však bylo zavádějící pojmenování ‚gramatikalizace‘, jelikož by se proces z podstaty týkal již znaků gramatických, a tudíž by se nemohlo jednat o Meilletovu (1912, s. 131) „grammaticalisation“, tj. stávání se gramatikou. Z tohoto hlediska se může jevit nahrazení termínu ‚sekundární gramatikalizace‘ termínem ‚exaptace‘, jak jej navrhuje von Mengden (v recenzním řízení), jako výhodné. Hlavní výhodou tohoto přístupu je terminologická jednoznačnost, která nesvádí ke spojení ‚exaptace‘ a ‚gramatikalizace‘ do jednoho procesu, jako se to může stát – a jak bylo ukázáno, že se také stalo – u dvojice pojmů ‚primární‘ a ‚sekundární gramatikalizace‘.

5. Závěr

Na začátku tohoto článku byl krátce představen vývoj definice ‚gramatikalizace‘ od jeho prvního užití Antoinem Meillem (1912) přes pojetí Jerzyho Kuryłowicze (1964; 1965) až po současné (Traugott, 2002) explicitní rozpojení do té doby jednolitého procesu na procesy dva, tj. primární a sekundární gramatikalizaci.

Bylo ukázáno, že současná standardní definice gramatikalizace v sobě skrývá od svého uvedení Kuryłowiczem (1965) ve skutečnosti dva rozdílné procesy. První z těchto dvou procesů odpovídá Meilletově (1912) gramatikalizaci, tj. funkční změna lexikálního znaku na znak gramatický, zatímco druhý z obou procesů je občas považovaný také za funkční změnu již gramatického znaku na gramatický znak s jinou gramatickou funkcí (Kuryłowicz, 1965, Givón, 1991, Lass, 1990; 1997), případně je někdy považován za změnu spíše formálního charakteru (Traugott, 2002). Dvě části gramatikalizace, které implicitně obsahovala již Kuryłowiczova (1965) definice pak byly explicitně pojmenovány Elizabeth Closs Traugottovou (2002) jako primární, respektive sekundární gramatikalizace.

V další části článku pak bylo argumentováno proti přístupu, který se prosadil například u Lehmana (1995/1982), jenž Kuryłowiczovu (1965) gramatikalizaci viděl jako homogenní proces, který lze rozdělit do několika fází, přičemž každá z těchto fází

¹⁰ Mimo Andersonova (2006) pojetí regramatikalizace, které je čistě funkcionální, tj. hlavní je zde změna funkce daného znaku bez ohledu na další aspekty, navrhuji Boye – Harder (2012, s. 31) jinou definici regramatikalizace, která za regramatikalizaci pokládá pouze takovou změnu gramatického jazykového znaku, která nemá vliv na jeho polohu na gramatikalizační škále (1). Ještě jiné použití termínu ‚regramatikalizace‘ lze pak najít u Greenberga (1991, s. 301), který tímto pojmem označuje situaci, kdy daný gramatický jazykový znak získá další gramatickou funkci. Jako podmínku této regramatikalizace vidí Greenberg (ibid.) ztrátu či oslabení sémantické stránky daného znaku, tj. desemantizaci. Tuto poslední podmínku však na druhou stranu za nutnou nepovažuje Joseph (2006), který jinak zmíněný typ změny označuje jako ‚lateral shifts‘, dříve také jako ‚lateral moves‘ (Joseph, 2004). Opět se tedy jedná o získání nové gramatické funkce bez změny gramatikalizace daného znaku ve smyslu gramatikalizační škály (1). Takovéto ‚laterální pohyby‘, tj. pohyby do strany, jsou kolmé na již zmíněnou gramatikalizační škálu (1), přičemž pohyb na ní směrem doprava, tj. směrem k statusu afixu, je chápán jako pohyb dopředu.

se od ostatních principiálně neliší. Na základě tohoto pojetí gramatikalizace se pak rozvinulo graduální pojetí gramatikalizace a dělení gramatických struktur podle toho, do jaké míry jsou tyto struktury morfologické povahy.

Závěrem pak bylo navrženo, aby se primární a sekundární gramatikalizace striktně oddělily a aby se od sebe odlišovaly jazykové změny na čtyřech rovinách tak, jak je popisuje Andersen (2006). Bylo také upozorněno na to, že by mohlo být vhodné přijmout i terminologické oddělení obou pojmů tak, jak to navrhuje von Mengden (v recenzním řízení). Využít by se při volbě tohoto postupu dalo buď termínu ‚exaptace‘, což sám von Mengden (v recenzním řízení) upřednostňuje, na druhou stranu existují i další alternativy jako ‚laterální posuny‘ (Joseph, 2004; 2006) či regramatikalizace (Boye – Harder, 2012, Greenberg, 1991, Anderson, 2006).

Literatura:

- ANDERSEN, Henning (2006): Grammatization, degrammatization, regrammatization: tense loss in Russian. *Diachronica*, 23, s. 231–258.
- ASKEDAL, John Ole (2008): Degrammatization versus typology: reflections on a strained relationship. In: Thórhallur Eythórsson (ed.), *Grammatical Change and Linguistic Theory: The Rosendal Papers*. [Linguistics Today, 113]. Amsterdam – Philadelphia, PA.: John Benjamins, s. 11–44.
- VAN DER AUWERA, Johan (2012): Wat het Nederlands ons kann leren over de Jespersencyclus. *Nederlandse taakunde*, 17, s. 403–413.
- BOYE, Kasper – HARDER, Peter (2012): A usage-based theory of grammatical status and grammaticalization. *Language*, 88(1), s. 1–44.
- BREBAN, Tine (2014, v tisku): What is secondary grammaticalization? Trying to see the wood for the trees in a confusion of interpretations. In: Ferdinand von Mengden – Horst Simon (eds.), *Refining Grammaticalization*. Special Issue of *Folia Linguistica*.
- CAMPBELL, Lyle (2001): What's wrong with grammaticalization? *Language Sciences*, 23(2–3), s. 113–161.
- CAMPBELL, Lyle – JANDA, Richard. (2001): Conceptions of grammaticalization and their problems. *Language Sciences*, 23(2–3), s. 93–112.
- DAHL, Östen (1979): Typology of sentence negation. *Linguistics*, 17, s. 79–106.
- DETTGES, Ulrich – WALTEREIT, Richard (2002): Grammaticalization vs. reanalysis: a semantic-pragmatic account to functional change in grammar. *Zeitschrift für Sprachwissenschaft*, 21, s. 151–195.
- DIEWALD, Gabriele (2010): On some problem areas in grammaticalization theory. In: Katerina Stathi – Elke Gehweiler – Ekkehard König (eds.), *Grammaticalization: Current Views and Issues*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 17–50.
- FAGARD, Benjamin – MARDALE, Alexandru (2012): The pace of grammaticalization and the evolution of prepositional systems: data from Romance. *Folia Linguistica*, 46(2), s. 303–340.
- GIVÓN, Talmy (1991): The evolution of dependent clause morpho-syntax in Biblical Hebrew. In: Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (eds.), *Approaches to Grammaticalization. Volume II: Focus on Types of Grammatical Markers* [Typological Studies in Language, 19.2]. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 257–311.
- GREENBERG, Joseph H. (1991): The last stages of grammatical elements: contractive and expansive desemanticization. In: Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (eds.), *Approaches to Grammaticalization. Volume I: Theoretical and*

- Methodological Issues* [Typological Studies in Language, 19.1]. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 301–314.
- HIMMELMANN, Nikolaus P. (2004): Lexicalization and grammaticalization: opposite or orthogonal? In: Walther Bisang – Nikolaus P. Himmelmann – Björn Wiemer (eds.), *What Makes Grammaticalization? A Look at its Fringes and its Components*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, s. 21–42.
- HOENIGSWALD, Henry M. (1963): Are there universals of language change? In: Joseph H. Greenberg (ed.), *Universals of Language: Report of a Conference Held at Dobbs Ferry, New York, April 13-15, 1961*. Cambridge, MA – London: MIT Press, s. 30–52.
- HOPPER, Paul – TRAUGOTT, Elizabeth Closs (2003): *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JESPERSEN, Otto (1917): *Negation in English and Other Languages*. København: A. F. Høst & Søn.
- JOSEPH, Brian D. (2004): Rescuing traditional (historical) linguistics from grammaticalization theory. In: Olga Fischer – Muriel Norde – Harry Perridon (eds.), *Up and Down the Cline: The Nature of Grammaticalization*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 45–71.
- JOSEPH, Brian D. (2006): How accomodating of change is grammaticalization? The case of ‚lateral shifts‘. *Logos and Language. Journal of General Linguistics and Language Theory*, 6(2), s. 0–8.
- KONVIČKA, Martin (2013): *On Primary and Secondary Grammaticalization*. [nepublikovaná diplomová práce]. Berlin: Freie Universität Berlin.
- KURYŁOWICZ, Jerzy (1964): The inflectional categories of Indoeuropean. In: *Indogermanische Bibliothek* [Dritte Reihe: Untersuchungen]. Heidelberg: Winter.
- KURYŁOWICZ, Jerzy (1965): The evolution of grammatical categories. *Diogenes*, 51, s. 55–71.
- LASS, Roger (1990): How to do things with junk: exaptation in language evolution. *Journal of Linguistics*, 26, s. 79–102.
- LASS, Roger (1997): *Historical Linguistics and Language Change* [Cambridge Studies in Linguistics, 81]. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEHMANN, Christian (1995/1982): *Thoughts on Grammaticalization* [LINCOM studies in Theoretical Linguistics, 1]. München – Newcastle: Lincom Europa.
- MEILLET, Antoine (1912): L'évolution des formes grammaticales. *Scientia (Rivista di Scienza)*, 6(12), s. 384–400.
- VON MENGDEN, Ferdinand (2008): The modules of grammatical change. Příspěvek přednesený na konferenci *NRG 4 New Reflections on Grammaticalization*. Leuven: 14.–16. července 2008.
- VON MENGDEN, Ferdinand (v recenzním řízení): Replacing „secondary grammaticalization“ with exaptation. In: Muriel Norde – Freek Van de Velde (eds.), *Exaptation in Language Change*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.
- NORDE, Muriel (2009): *Degrammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- NORDE, Muriel (2012): Lehmann's parameters revisited. In: Kristin Davidse – Tine Breban – Liselotte Brems – Tanja Mortelmans (eds.), *Grammaticalization and Language Change: New Reflections*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 73–109.
- TAULI, Valter (1957): *The Structural Tendencies of Languages. I: General Tendencies* [Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia. Sarja B 115. 1.] Helsinki: Akateeminen kirjakauppa.

- TRAUGOTT, Elizabeth Closs (2001): Legitimate counterexamples to unidirectionality. Příspěvek přednesený na *Univerzitě ve Freiburgu*. 17. října 2001. Cit. 23. 5. 2014. Dostupné z WWW: <<http://stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>>
- TRAUGOTT, Elizabeth Closs (2002): From etymology to historical pragmatics. In: Donka Minkova – Robert Stockwell (eds.), *Studies in the History of the English Language: A Millenial Perspective* [Topics in English Linguistics, 39]. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 19–49.
- TROUSDALE, Graeme – NORDE, Muriel (2013): Degrammaticalization and constructionalization: two case studies. *Language Sciences*, 36(March), s. 32–46.

Zusammenfassung:

Einige Bemerkungen zur primären und sekundären

Grammatikalisierung

Der vorliegende Artikel wird sich näher mit der Unterscheidung zwischen primärer und sekundärer Grammatikalisierung auseinandersetzen. Es wird gezeigt, dass diese Begriffe auf Kuryłowicz's (1965) Neudefinition der Grammatikalisierung und auf der Annahme basieren, dass ein sprachliches Zeichen, nachdem er durch primäre Grammatikalisierung grammatisch geworden ist, noch weiter durch sekundäre Grammatikalisierung grammatikalisiert werden kann, sodass dieses Zeichen noch grammatischer wird. Es wird die ursprüngliche Meillet'sche Definition von Grammatikalisierung in den Vordergrund gestellt, wonach dieser Prozess eine funktionale Veränderung eines lexikalischen Zeichens zu einem grammatischen Zeichen beschreibt. Deswegen kann die sekundäre Grammatikalisierung nicht als Grammatikalisierung in Meillet'schem Sinne angesehen werden, da sie sich lediglich auf die Veränderungen innerhalb der Grammatik, d.h. mit bereits grammatikalisierten grammatischen Zeichen, bezieht. In diesem Zusammenhang wird schließlich auch noch die Annahme in Frage gestellt, graduelle Unterscheidung zwischen weniger und mehr grammatischen Zeichen zu machen. Es wird stattdessen für eine kategoriale Unterscheidung zwischen Zeichen mit und ohne eine grammatische Funktion plädiert.